

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 37.035.6:745/ 749

РОЗКВІТ ЗБРОЯРСЬКОГО МИСТЕЦТВА СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ XII – XIII СТОЛІТЬ

Гулей О.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

У статті розглянуто тему розквіту майстерності зброярів Стародавньої Русі XII – XIII століть. Основну увагу автором приділено технологічним особливостям виготовлення та декорування виробів. Майстри-зброярі проявили справжню віртуозність в обробці кольорових і благородних металів – ними було використано багаті технічні, конструктивні, фактурні, пластичні та колористичні можливості металу; разом з тим, освоєно складні техніки: черні, зерні, скані, філіграні, фігурного лиття та ін., і, нарешті, складнішу від усіх – техніку перегородчастої емалі. Зроблено висновок про те, що зброярі Стародавньої Русі у XII – XIII століттях віртуозно оволоділи всіма прийомами, які застосовувалися в означений період у Європі для художньої обробки металу.

Ключові слова: Стародавня Русь, майстри-зброярі, декорування зброї.

Постановка проблеми. За всю історію людства ні в одній сфері діяльності не було проявлено стільки винахідливості й технічної думки, як у збройовій справі. Тема виготовлення та оздоблення зброї всіх видів завжди є актуальною. До неї постійний інтерес істориків, археологів, культурологів, мистецтвознавців та художників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасним лазерним технологіям художньої обробки металу присвятила своє дисертаційне дослідження А. Матюшина, а О. Докучаєва – проблемам взаємозв'язку виразності та технології в прикладному мистецтві.

Зброю як предмет музейного експонування розглядає Ю. Єрешко, а тенденції формотворення сучасної колекційної зброї описує А. Швецов. Окремі розділи присвячені досліджуваній нами теми знаходимо у монографіях А. Арциховського, В. Головашина, О. Кірпишнікова, Б. Колчина, Т. Ткачука та ін.

Технологічним питанням та історії технології художньої обробки металів велику увагу приділяли такі автори як Е. Бреполя, А. Лукас, М. Мішуков, А. Петриченко, В. Трейстер, А. Флерів. Узагальнюючі праці дослідження окремих видів художнього металу різних історичних епох належать Ф. Антону, А. Банк, В. Даркевіча, Н. Кондакова, Г. Меллеру, Д. Уільямса і Д. Оген, Є. Черних. Окремі каталоги музеїв, виставок, приватних колекцій, також присвячені різним розділам художнього металу. Важливим є також облік палеографічних даних і орнаментів, що описали А. Кірпишніков та В. Коваленко у розвідці «Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане)». Великий внесок у вивчення художнього металу Стародавньої Русі здійснили Г. Бочаров, В. Василенко, М. Постнікова-Лосева, Т. Макарова, Б. Рибаків та ін. Велика робота з історії художнього металу Стародавнього світу належить К. Соловійову, що узагальнив матеріал стосовно досліджуваного періоду, виявив основні пам'ятки і характерні для означеного часу прийоми обробки металу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Найбільш детально і ретельно розглянуто в науковій літературі технологічні особливості виготовлення зброї, деякі конструктивні особливості окремих видів зброї, але декоруванню виробів, як показнику майстерності зброярів Стародавньої Русі XII – XIII століть, присвячено обмаль літератури й інформація має вибіркового характеру. Наукова мистецтвознавча література з оздоблення зброї часів Стародавньої Русі, за винятком окремих статей, та дисертаційних розвідок із дотичних проблем майже відсутня, мабуть тому, що знахідок виробів означеного періоду недостатньо, щоб провести об'ємне, ґрунтовне наукове мистецтвознавче дослідження.

Мета дослідження визначити особливості художньої обробки металів в Стародавній Русі в контексті дослідження розквіту зброярського мистецтва Стародавньої Русі XII – XIII століть.

Велика розмаїтість технологій і складного устаткування для художньої ковки, а також безліч вузьких спеціалізацій призвело до значного збільшення числа професій. Тепер під загальною назвою ковалів об'єднуються майстри по залізу – бронники, зброярі, щитники, замочники, майстри з виготовлення шоломів і стріл тощо. Разом з тим вже у XII столітті ковальське ремесло все більш помітно набуває масового характеру, майстри поступово починають виходити на великий ринок. Це тягне за собою і зміни в техніці виробництва, спрямованої на виготовлення великої кількості виробів. У XIII столітті з'явилися нові ремісничі центри, кожен з яких мав свої відмінні риси, причому не тільки в техніці, але і в стилі. Зброярі XII – XIII століть забезпечували військо Русі першокласною зброєю європейського типу, зокрема захисне озброєння, складну екіпіровку для воїна-вершника і його коня, мечі, ножі, кинджали, списи, бойові сокири, булави для ближнього бою, наконечники стріл для далекого, обладунки, зброю і зброю: мечі, щити, списи, шаблі, стріли, бойові сокири, арбалети, кольчуги, шоломи, шпори, стремена, вудила, підкови.

Вітчизняні знахідки дозволяють з великою повнотою уявити не тільки склад середньовічного озброєння, але вивчити його виникнення, розвиток, поширення, призначення і бойове використання, вказує А. Кірпи́чников. Особливу увагу приділено науковцями класифікації речових пам'яток. Категорії наступального і захисного озброєння були систематизовані за типами, хронологією та зонами розповсюдження. В основу виділення типу було покладено поєднання об'єктивних ознак, таких, як форма речі, її будову, призначення, деталі оздоблення. Виходячи зі зміни форм виробів, а також їх археологічного оточення виявилось можливим датувати речі з точністю до 50 років, а іноді й точніше [9].

В. Головашин стверджує, що спеціалізація ковальської справи розвинулася в місті незрівнянно далі, ніж у селі, де коваль був одночасно і ювеліром. У місті й саме ковальство розпалося на декілька спеціальностей, і ковалі вже не займалися ні литтям, ні виробленням прикрас іншим способом. У місті ювеліри остаточно відділилися від ковалів.

Справжню віртуозність майстри Стародавньої Русі проявили в обробці кольорових і благородних металів. Ними було освоєно складні техніки: зерні, скані, фігурного лиття і, нарешті, найскладнішу – техніку перегородчастої емалі [2]. Проте, А. Кірпи́чников виказує інший погляд на розвиток зброярства у XII столітті – технологія виробництва клинків спрощується, на мечях XII – XIII століть досить рідко зустрічаються розкішні прикраси, наверхів'я робиться не з декількох, а з одного шматка металу. Бронзові деталі поступаються місцем залізним, все рідше застосовуються рельєфні орнаменти [10]. Разом з тим, Б. Колчин зазначає, що техніка виробництва мечів на Русі «в деяких областях значно випереджала розвиток техніки в передових країнах Західної Європи», і далі, що «техніка металообробки Стародавньої Русі в X – XIII століттях постає перед нами з високорозвиненою технологією механічної й теплової обробки заліза і сталі, якою віртуозно володіють російські ковалі» [5].

Багаті технічні, конструктивні, фактурні, пластичні та колористичні можливості металу зробили його незамінним матеріалом для архітектури, скульптури й декоративно-прикладного мистецтва. Метал, по своїй суті, багатолікий і неоднозначний. Він може бути плавким, плинним, охоче заповнює всі порожнечі підготовленої для нього форми, а може бути пружним і дзвінким, зберігаючи в собі спогад про точні удари молота. Протягом багатьох сторіч людина осягала «душу» металу, визначала для себе найбільш доступні і виразні способи його обробки. Історичний аспект розвитку зброярської справи, технологічні особливості роботи з металом розглядається науковцями у колі дотичних проблем, наприклад, А. Матюшиною у дисертації «Гравірування поліхромних ізображень на сталі з використанням лазерних технологій» [12], А. Швецовим у роботі «Тенденції формообрання сучасного колекційного зброя Росії» [15]. Зокрема, О. Докучаєва в своєму дисертаційному дослідженні «Проблема взаємозв'язку виразності і технології в прикладному мистецтві: деякі аспекти з історії художнього металу» роз-

глянула та проаналізувала художню природу металу, виникнення і розвиток різних прийомів його художньої обробки та їхній вплив на формоутворення й декорування творів мистецтва в Стародавньому світі й середніх століттях [3]. Аналіз вищевказаних праць, а також наукових розвідок В. Коллюбакіна [5], Б. Колчина [6; 7], А. Кірпи́чникова [8–11] Т. Ткачука [13], Т. Хорева [14] дозволив виокремити основні техніки і прийоми художньої обробки металу та особливості їх застосування зброярами на Русі у XII – XIII століттях, зокрема, такі ручні прийоми обробки металу як *кування*, *виколотка*, *карбування* і *штампування* ґрунтуються на однаковому способі впливу на метал через удар, а також на властивості металу витягуватися й стискатися під його впливом. Металевий лист є для них початковою заготівкою, площина якого визначає пластичне і композиційне рішення майбутнього твору. У техніці *виколотки* метал слідує за дерев'яною або кам'яною моделлю, повторюючи її форми. Простукана поверхня, і у своїй структурі, і візуально, і пластично завжди зберігає спогад про удари молотка, відчуття натягнутої пружної оболонки. На властивості добре тримати форму, звільняючи внутрішній простір, засноване виготовлення металевих виробів оздоблених в техніці *виколотки*. Широкий діапазон художньої виразності *карбування* будується на багатстві її пластичних, фактурних і лінійних можливостей, що створюють «мальовничі» ефекти і тонке світло-тіньове моделювання. Таке поєднання пластичного і мальовничого сприяло тому, що інтерес до цієї техніки зародився ще в ті часи, коли мистецтво зверталось до навколишнього світу щоб передати його розмаїття, динаміку і красу. Техніка *тиснення* знайшла широке застосування в якості основи для *філіграні*, *зерні*, *черні*, *емалі*, а також рельєфного і мініатюрного скульптурного декору, завдяки своїй економічності, можливості тиражування і легкості готових виробів. Штампований рельєф часто використовували як обрамлення, або тло в оздобленні дерев'яних виробів. Декоративний ефект витисненого рельєфу будується на легких, згладжених контурах ритмічно повторюваного орнаменту. Техніка *гарячого кування* – це спресований стихією вогню технологічний процес, де твердість і пружність самого матеріалу визначили напружену і динамічну роботу лінії кованого металу. У декоративній обробці металу *гравірування* є єдиним прийомом, який людина освоїла ще не знаючи металу, тому перші відомі нам гравіровані зображення на металі тематично і стилістично близькі різьбі по каменю і кістці. В художньому металі Стародавнього світу і Середніх віків мистецтво гравірування по металу тісно пов'язане з живописом, оскільки лінія в живопису домінує над кольором, а головним засобом виразності в гравіюванні є тяж лінія. У деяких випадках цей зв'язок був безпосереднім, адже художники-живописці розмалювали малюнок для гравірування.

Техніка *черні* генетично пов'язана з гравіюванням й існувати без неї не може. У свою чергу, використання *черні*, а також позолоти значно розширило діапазон художньої виразності гравіювання, дозволило контрастно виділяти зображення й орнаменти, передавати обсяги і від-

чуття простору, не порушуючи загального декоративного ладу твору. Єдина природна стихія об'єднала різні метали в такому прийомі декорування як *насічка*. Хоча він і ґрунтується на агресивному вторгненні одного металу в інший, але для цього матеріалу такий спосіб впливу є звичним, оскільки зміна його фізичної та художньої природи відбувається в основному під впливом удару.

Старовинною й улюбленою технікою оздоблення золотих і срібних виробів досліджуваного періоду була *філігрань*. Вона створювала багаті пластичні і декоративні ефекти, поєднувала площинні рішення і об'ємні, чіткі геометричні і химерні рослинні мотиви. Філігрань чудово поєднується з іншими техніками – скульптурним декором, карбованим рельєфом, – а також матеріалами – емаллями, кольоровим камінням, склом тощо.

Провідною галуззю кольорової металообробки була *ливарна справа*. У XI – XII століттях поширилася техніка лиття в глиняні, а потім у кам'яні форми, що забезпечило масовість виробництва. Процес вимагав місткостей для розплаву металу (глиняні тиглі, кліщі, форми з каменю, глини, дерева); більшість кам'яних форм були двосторонніми, з щільно прилеглими половинками. Метал обробляли карбуванням, прокатанням, гравіюванням, тисненням, штампуванням, попередньо виготовивши набір інструментів (чекани, кліщі, кусачки, пінцети, зубила, ножиці по металу, штампи).

Велику увагу присвятив художньому литтю з металу науковець Б. Колчин: «Відлита форма завжди містить в собі спогад про пластичну масу розплавленого металу, тому художня природа лиття більш за все пов'язана з пластикою. Саме в пластиці малих форм раніше всього і повсюдно освоюються нові прийоми скульптурного формоутворення [7]. Техніка бронзового лиття надавала рельєфу великі можливості художньої виразності, що уможливило відливання виробів різної висоти, причому, в одному творі іноді були присутні одночасно барельєф і горельєф, що переходили, деколи, в круглу скульптуру. Такої широкої градації просторового виносу об'ємів і площин не дозволяла рельєфу жодна інша техніка. Зазвичай рельєф відливався разом із виробом, але існував прийом накладного рельєфного

лиття. У цьому випадку рельєф відділявся від фону концентруючи пластичну енергію в собі. Іноді таке відокремлення посилювалося і декоративними прийомами: фон золотився, або покривався одноколірною емаллю. Техніка лиття дозволяла передавати тонкі декоративні деталі скульптури і рельєфу. Скрупульозна і точна деталізація в бронзовій пластиці вдало поєднувалася з загальними згладженими поверхнями [7].

Варто зазначити, що один і той же майстер міг володіти як різними технічними прийомами, так і різними стилями і прикрашав зброю згідно з бажанням замовника. Поряд з майстернями, що підписували свої вироби, існували й такі, які їх таврували різними знаками нескладного геометричного малюнка такими як, наприклад: хрести, кола, спіралі, півмісяці. Ці знаки мали не тільки маркувальне, а й магичне значення, вони символізували вогонь, сонце тощо. Відтак, можемо підсумувати: якщо у період IX – XI століть відбувався перехід майстрів Стародавньої Русі від наслідування зарубіжних зразків до створення власного мистецтва виготовлення та декорування зброї, то у XII – XIII століттях зброярі вже досконало володіли різними техніками та прийомами художньої обробки металу: в означений історичний період вони послуговувалися в роботі такими прийомами художньої обробки металу як-от: кування, виколотка, карбування, штампування, тиснення, гравіювання, чернь, насічка, філігрань (що чудово поєднується з іншими матеріалами – емаллями, кольоровим камінням, склом, а також з іншими техніками – скульптурним декором, карбованим рельєфом), перегородчаста емаль тощо.

Висновки з даного дослідження. Отже, зброярі Стародавньої Русі в IX – XIII століттях віртуозно оволоділи всіма прийомами, що застосовувалися в означений період у Європі для художньої обробки металу, а багаті технічні, колірні, фактурні можливості металу, його прекрасне поєднання з іншими матеріалами, зробили метал незамінним у скульптурі та декоративно-прикладному мистецтві.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок вважаємо подальше дослідження мистецтва зброярів Стародавньої Русі, зокрема, вивчення особливостей декорування зброї означеного періоду.

Список літератури:

1. Арциховский А. В. Оружие. История культуры Киевской Руси / А. В. Арциховский ; Под редакцией Б. Д. Грекова. Т. 1. – Л. : Издательство АН СССР, 1951. – 417 с.
2. Головашин В. Очерки истории русской культуры / В. Головашин. – Тамбов : ТГТУ, 2004. – 240 с.
3. Докучаева Е. Е. Проблема взаимосвязи выразительности и технологии в прикладном искусстве : Некоторые аспекты из истории художественного металла : дис. ... доктора искусствоведения : 17.00.04 / Е. Е. Докучаева. – М., 2008. – 312 с.
4. Ерешко Ю. В. Оружие как объект музейного экспонирования : дис. ... доктора искусствоведения : 17.00.03 / Ю. В. Ерешко : Санкт-Петербург, 2008. – 235 с.
5. Колюбакин В. Оружие как зеркало национального характера [Электронный ресурс] / В. Колюбакин // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 35, 2007. – Режим доступа : <http://www.politikhall.com/issue/388>
6. Колчин Б. А. Техника обработки металлов Древней Руси / Б. А. Колчин. – М. : ГНТИ, 1953. – 155 с.
7. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) / В. А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР, № 32. – М. : Книга по требованию, 2012. – 257 с.
8. Кирпичников А. Н. О начале производства мечей на Руси / А. Кирпичников. // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 4. – М. : Л. : Наука, 1998. – С. 246–251.

9. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени / А. Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. Отв. редактор тома М. К. Каргер. Под общей редакцией академика Б. А. Рыбакова. – М. : Л. : Наука. 1966. – 181 с.
10. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин. – М. : Наука, 1985. – С. 298–364.
11. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск 3. Доспех, комплекс боевых средств / А. Н. Кирпичников. – Л. : Наука, 1971. – 89 с.
12. Матюшина А. Е. Гравирование полихромных изображений на стали с применением лазерных технологий : дис. ... доктора искусствоведения : 17.00.06 / А. Е. Матюшина. – Л., 2008. – 235 с.
13. Ткачук Т. Старинное оружие и доспехи / Т. Ткачук. – Донецк : Сталкер, 2005. – 250 с.
14. Хорев В. Н. Оружие из дамаска и булата / В. Н. Хорев. – Ростов на Дону. : Феникс, 2004. – 224 с.
15. Швецов А. Ю. Тенденции формообразования современного коллекционного оружия России : дис. кандидата искусствоведения : 17.00.06 / А. Ю. Швецов. – Уральская государственная архитектурно-художественная академия, Екатеринбург, 2012. – 235 с.

Гулей О.В.

Сумской государственной педагогический университет имени А.С. Макаренко

РАСЦВЕТ ОРУЖЕЙНОГО ИСКУССТВА ДРЕВНЕЙ РУСИ XII – XIII ВЕКОВ

Аннотация

В статье рассмотрена тема расцвета мастерства оружейников Древней Руси XII – XIII веков. Основное внимание уделено автором технологическим особенностям изготовления и декорирования изделий. Мастера-оружейники проявили настоящую виртуозность в обработке цветных и благородных металлов – ими были использованы богатые технические, конструктивные, фактурные, пластические и колористические возможности металла, освоены сложные техники: зерне, скани, филигрании, фигурного литья и др., и, наконец, самую сложную – технику перегородчатой эмали. Сделан вывод о том, что оружейники Древней Руси XII – XIII веков виртуозно овладели всеми приемами, которые применялись в указанный период в Европе для художественной обработки металла.

Ключевые слова: Древняя Русь, мастера-оружейники, декорирование оружия.

Guley O.V.

Sumy State Pedagogical University name by A.S. Makarenko

THE DEVELOPMENT OF THE ART OF GUNSMITHS ANCIENT RUSS XII – XIII CENTURIES

Summary

In the article the features of art masters gunsmiths Ancient Russ in the XII – XIII centuries. The main attention to the author pays technological features of production and decorating products. The master gunsmiths showed real virtuosity in handling ferrous and precious metals. They were used rich technical, design, texture, plastic and coloristic possibilities of metal, mastered the complex technology: grain, filigree, filigree, shaped castings and finally complex all machinery cloisonné enamel. It is concluded that ancient gunsmiths in the XII – XIII centuries brilliantly mastered all the techniques that are used in the designated period in Europe for artistic metal.

Keywords: Ancient Russ, master gunsmiths, decoration weapons.